

הסוגיא העשרים וארבע – אכילת פסחים (ט ע"א)

הקטר חלבים וכו'.

- [1] ואילו אכילת פסחים לא קתני. א. דיוק במשנה
- [2] ורמינדי: קריאת שמע ערבית והלל בלילי פסחים ואכילת פסח, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. ב. קשיא על הדיוק מברייתא, ותירוץ על פי ברייתא שניה, ובה מחלוקת תנאים
- [3] אמר רב יוסף: לא קשיא, הא רבי אלעזר בן עזריה הא רבי עקיבא.
- [4] דתניא: ואכלו את הבשר בלילה הזה (שמות יב ח), ר' אלעזר בן עזריה אומר: נאמר כאן בלילה הזה ונאמר להלן ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה (שמות יב יב) – מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות. אמר ליה רבי עקיבא: והלא כבר נאמר בחפזון (שמות יב ח) – עד שעת חפזון. אם כן מה תלמוד לומר בלילה (שמות יב ח)? יכול יהא נאכל כקדשים, ביום, תלמוד לומר בלילה – בלילה הוא נאכל, ואינו נאכל ביום.
- [5] בשלמא לרבי אלעזר בן עזריה דאית ליה גזירה שוה, איצטריך למכתב ליה הוה; אלא לרבי עקיבא, האי הוה מאי עביד ליה? למעוטי לילה אחר הוא דאתא. סלקא דעתך אמינא: הואיל ופסח קדשים קלים ושלמים קדשים קלים, מה שלמים נאכלין לשני ימים ולילה אחד אף פסח נאכל שני לילות במקום שני ימים ויהא נאכל לשני לילות ויום אחד, קא משמע לן: בלילה הוה. בלילה הוה הוא נאכל, ואינו נאכל בלילה אחר. ורבי אלעזר בן עזריה? בקר כתיב (שמות יב ז). ואידך? אי מהתם, הוה אמינא: מאי בקר? בקר שני. ואידך? כל בקר, בקר ראשון הוא.
- [6] והני תנאי כהני תנאי, דתניא: שם תזבח את הפסח בערב כבא השמש מועד צאתך ממצרים (דברים טז א). רבי אליעזר אומר: בערב אתה זובח, וכבא השמש אתה אוכל, ומועד צאתך ממצרים אתה שורף. רבי יהושע אומר: בערב את זובח, כבא השמש אתה אוכל, ועד מתי אתה אוכל והולך? עד מועד צאתך ממצרים.
- [7] אמר רבי אבא: הכל מודים כשנגאלו ישראל ממצרים לא נגאלו אלא בערב, שנאמר: הוציאך ה' אלהיך ממצרים לילה (דברים טז א), וכשיצאו, לא יצאו אלא ביום, שנאמר: ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה (במדבר לג א). על מה נחלקו? על שעת חפזון (שמות יב יב; דברים טז א). רבי אלעזר בן עזריה סבר: מאי חפזון? חפזון דמצרים. ורבי עקיבא סבר: מאי חפזון? חפזון דישאל.
- [8] תניא נמי הכי: הוציאך ה' אלהיך ממצרים לילה (דברים טז א). וכי בלילה יצאו? והלא לא יצאו אלא ביום, שנאמר: ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה (במדבר לג א), אלא מלמד שהתחילה להם גאולה מבערב.
- ג. דיון בברייתא השנייה
- ד. ברייתא שלישית
- ה. ניסיון אמוראי לצמצם את מחלוקת התנאים, וסיוע מברייתא

מסורת התלמוד

[3-1] השווה ירושלמי ברכות א ג, ג ע"א. [4-3] השווה בבלי פסחים קכ ע"ב; זבחים נז ע"ב. [4] דתניא ואכלו את הבשר מכילתא פסחא ו, והשווה מכילתא דרשב"י לשמות יב יב; בבלי מגילה כא ע"א. שעת חפזון ראה דברים טז ג. [6] ספרי דברים קלג; ירושלמי פסחים ה א, לא ע"ד. [7] חפזון דמצרים... חפזון ישראל ספרי דברים קל. [8] ספרי דברים קכח.

רש"י

שעת חפזון שנחפזו לצאת, והיינו עמוד השחר, כדכתיב לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר (שמות יב כב). יכול יהא נאכל כשאר קדשים ביום שחיטתו, כדרך תודה שאף היא זמן אכילתה יום אחד, ואוכל והולך כל יום שחיטתה והלילה עד הבקר, כדין תודה, דכתיב ביום קרבנו יאכל (ויקרא ז טו). מה שלמים נאכלין לשני ימים ולילה אחד שבינתים, דכתיב ביום זבחכם יאכל וממחרת (ויקרא יט ו), אף פסח נמי, הואיל ואינו נאכל אלא בלילה, נוקים שני לילות במקום שני ימים דשלמים, ויהא נאכל בשני לילות ויום אחד, לא שיאכלנו ביום, אלא שיהא שהות זמן שלא יפסל באכילה בשביל המתנת היום, ויאכלנו בלילה השנית, קא משמע לן. שם תזבח את הפסח בערב כבא השמש מועד צאתך ממצרים הרי לך שלשה זמנים שאינם שוים: בערב – כי ינטו צללי ערב, היינו לאחר הצות, שנסתלקה חמה מראש כל אדם ונטתה למערב; כבא השמש – משחשכה; מועד צאתך ממצרים – בבקר, כיצד יתקיימו כולם? בערב – לזמן שחיטה, כבא השמש – התחלת זמן אכילה, מועד צאתך – זמן שריפה, כלומר: בבקר הוא נעשה נותר, שהגיע זמן שריפה, אלא לפי שאין שורפין קדשים ביום טוב, ממתניין לו עד בקר שני. עד מתי אתה אוכל היינו כרבי עקיבא, אבל לתנא קמא עד הצות לילה הוא זמן אכילה ותו לא, דאי לא – מאי בינייהו. הכל מודים רבי עקיבא גופיה מודה שהלילה, מחצות ואילך, היתה שעת חפזון למצרים לשלחם מן הארץ. מערב נגאלו נתנו להם רשות לצאת. חפזון דמצרים מכת הבכורים, שעל ידם נחפזו למהר לשלחם. חפזון ישראל לא שמעו להם לצאת עד בקר.

תקציר הסוגיא

בנוסה המשנה ברכות א א שעמד בפני בעלי סוגיא זו, לא נכלל הפריט "אכילת פסחים" ברשימת המקרים שבהם "אמרו חכמים עד חצות", ו"מצוותן עד שיעלה עמוד השחר" לפי רבן גמליאל [1]. לאחר שקבע שלפי ברייתא אחת חצות הוא אכן סייג לאכילת הפסח ומצוותו עד שיעלה עמוד השחר [2], מביא בעל הסוגיא שתי מחלוקות תנאים בעניין שעת יציאת מצרים וסוף זמן אכילת הפסח, אם בחצות או בעלות השחר [4] ר-6]. אך לפי רבי אבא ישנה הסכמה כללית לכך שהגאולה התרחשה בערב, בשעת חפזון מצרים, והיציאה התרחשה למחרת, בשעת חפזון ישראל. לא נחלקו התנאים אלא בהגדרת שעת החפזון של אכילת הפסח, אם הכוונה לחפזון מצרים או לחפזון ישראל [7]. בפיסקא [8] מובאת ברייתא המאשרת את הפשרה שהציע רבי אבא.

מקבילה בירושלמי ברכות א ג, ג ע"א מנגידה בין שתי גירסאות של משנתנו, עם "אכילת פסחים" ובלעדיו. בכתבי היד הטובים של המשנה מופיע הביטוי, למרות הנחת היסוד של הסוגיא שלנו שהביטוי אינו מופיע במשנה. השורה התחתונה של הסוגיא בירושלמי היא דברי רבי חונה שלפיהם אין לגרוס "אכילת פסחים", שהרי גם אם ניתן מדאורייתא לאכול את הפסח אחר חצות, לפי המשנה גזרו חכמים שהפסח אחר חצות מטמא את הידיים, ואסרו לחלוטין את אכילתו לאחר חצות, אף בדיעבד. מימרא זו הביאה להשמטת הביטוי מן המשנה בארץ ישראל ובבבל, ולכן אין הסוגיא שלנו מכירה נוסחי משנה הכוללים את הביטוי [1]. אך עורך הסוגיא שלנו רצה להעביר את התכנים של הסוגיא שביירושלמי, ולכן חיפש ברייתא הקובעת שהפסח נאכל עד עלות השחר. הוא לא מצא ברייתא כזאת מן המוכן, ולכן הגיה ברייתא בעניין ההלל כך שתתייחס גם לאכילת הפסח, והברייתא המוגהת היא זו שמופיעה בפיסקא [2].

העמדה שלפיה יציאת מצרים התרחשה בחצות מיוחסת בפיסקא [6] לרבי אליעזר השמותי, ולרבי אלעזר בן עזריה בפיסקאות [4] ר-5] ובמקומות אחרים בבבלי. אפשר שרבי אלעזר בן עזריה הלך בשיטת רבי אליעזר, כדברי י"נ אפשטיין, אך יותר נראה כדעת ש"י פרידמן בספרו תוספתא עתיקתא, שהייחוס לרבי אלעזר בן עזריה, המופיע רק בבבלי, הוא שיבוש בבלי של שמו של רבי אליעזר. פרידמן מביא גם תיעוד רב לכך שעמדה זו כפשוטה היתה עמדת בית שמאי: היציאה עצמה התרחשה בחצות ולא רק התחלת הגאולה, כדברי רבי אבא והברייתא בחלקים [7] ר-8] בסוגיא, בהתאמה. הברייתא שבפיסקא [8] אינה משקפת פשרה בין העמדות כפי שמוצג הדבר בסוגיא, אלא היא היא שיטת בית הלל.

מבנה הסוגיא ומהלכה

בסוגיא שלנו מובאים שלושה מקורות או זוגות של מקורות שבהם באה לידי ביטוי מחלוקת תנאים בעניין מועד יציאת מצרים וזמן אכילת הפסח. תנא אחד סבור שבני ישראל יצאו בחצות ולכן אין הפסח נאכל אלא עד חצות, ותנא שני סבור שהם יצאו ביום ולכן אכילת הפסח זמנה עד הבוקר:

א. משנתנו לעומת ברייתא מקבילה, שבה שנו בין הדברים שאמרו חכמים עד חצות ומצוותם עד עלות השחר גם "אכילת פסחים" [1, 2];

ב. ברייתא שבה מחלוקת בין רבי אלעזר בן עזריה לרבי עקיבא בנידון [4];

ג. ברייתא שבה מחלוקת רבי אליעזר ורבי יהושע בנידון [6].

לאחר הבאת המחלוקת בשלוש גירסאותיה אלו מוצעת פשרה הבאה אף היא לידי ביטוי בברייתא, ואשר לפיה "נגאלו" ישראל או "התחילה להם גאולה" בערב ("חפזון דמצרים"), ו"יצאו" ביום ("חפזון דישאל").

מקבילה לסוגיא שלנו מצאנו בירושלמי ברכות א ג, ג ע"א:

אנן תנינן אכילת פסחים. אית דלא תני אכילת פסחים. מאן תנא אכילת פסחים? רבנן. ומאן דלא תנא אכילת פסחים? רבי אליעזר. ומאי טעמא דרבי אליעזר? נאמר כאן לילה (שמות יב ה) ונאמר

להלן לילה (שמות יב יב). מזה לילה שנאמר להלן חצות, אף כאן חצות.

אמר רבי חונת: ולית כן אכילת פסחים אפילו כרבנן, דתנינן, הפסח אחר חצות מטמא את הידים.

המקבילה בירושלמי דומה להפליא לסוגיא שלנו: בשתי הסוגיות מנגידים בין רשימת דברים שמצוותם כל הלילה וביניהם "אכילת פסחים" לבין רשימה דומה ללא "אכילת פסחים", בשתייהן מסבירים ניגוד זה על פי מחלוקת תנאים בעניין זמן אכילת הפסח מדאורייתא, ובשתייהן מובאת לבסוף מימרא הבאה לפשר בין התנאים בדרך כלשהי: רבי אבא מסביר בסוגיא שלנו שאין בין התנאים מחלוקת של ממש באשר לשעת יציאת מצרים, ורבי חונת מסביר בירושלמי שאין ביניהם מחלוקת של ממש בעניין אכילת הפסח, שהרי לאחר שגזרו חכמים טומאה על הידיים הנוגעות בפסח, ודאי שאסור לקיימו לאחר חצות, אף בדיעבד,¹ ולכן אין למנות "אכילת פסחים" בין הדברים ש"אף על פי שאמרו חכמים עד חצות, מצותן [הלכה למעשה, בשוכח] עד שיעלה עמוד השחר". הדעת נותנת שישנה תלות ישירה בין סוגיית הבבלי לסוגיית הירושלמי. אך בעוד שבירושלמי מנגידים בין שתי גירסאות במשנתנו, האחת שבה נזכרת "אכילת פסחים" והאחרת שבה היא אינה נזכרת, הרי שבסוגיא שלנו מניחים גירסא במשנה ללא "אכילת פסחים". מן הגירסא הזאת מדייקים שאכילת פסחים זמנה עד חצות דאורייתא, ומקשים על הדיוק מברייתא בלשון "קריאת שמע ערבית והלל בלילי פסחים ואכילת פסחים מצותן עד שיעלה עמוד השחר", זוג המקורות הראשון, שעליו אומר רב יוסף "הא רבי אלעזר בן עזריה הא רבי עקיבא".

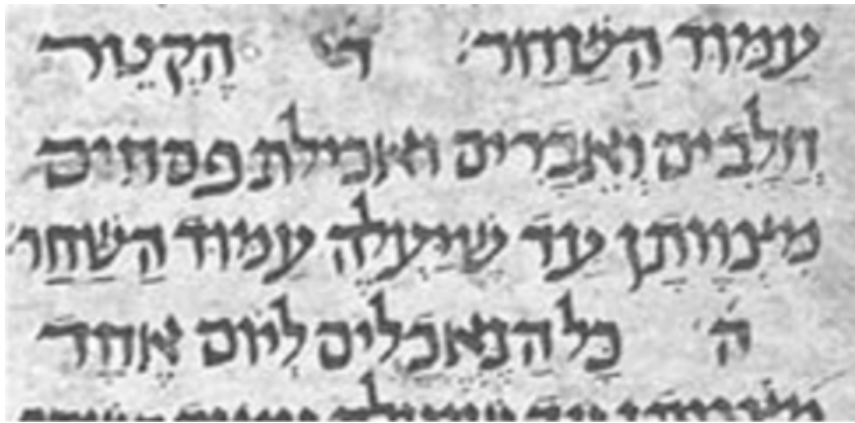
הן קביעתו של בעל הסוגיא שלנו בהחלטיות ובפשטות "ואילו אכילת פסחים לא קתני", הן הברייתא שממנה הוא מקשה על הדיוק, דורשות הסבר:

א. בעל הסוגיא מניח כדבר המובן מאליו ש"אכילת פסחים" חסרה ברשימת הדברים שבמשנה, ושניתן לדייק מכך שאין זמנה עד עלות השחר אלא עד חצות בלבד. אך כתבי היד הטובים של המשנה, פארמא, קויפמן וקיימברידג', גורסים "אכילת פסחים" במשנה ברכות א א,² וכפי שראינו, זו היתה הגירסא שרווחה גם בארץ ישראל, שהרי היא מובאת בירושלמי בלשון "אנן תנינן".³

1 כך נראה לפרש בפשטות, שטומאת ידיים היא גזרה מדרבנן, ולכן היא חלה בין אם מדובר בנותר דאורייתא ממש לאחר חצות בין לאו. וראה ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, עמ' 452, סימן כב, עמ' 454, הערה 36. אך רבות התלבטו המפרשים והחוקרים בפירוש דברי רבי חונת. ראה גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 101-110; א' וייס, מחקרים בתלמוד (ירושלים תשל"ה), עמ' 217-218; ש' גורן, הירושלמי המפורש, על אתר.

2 וראה א' שכטר, המשנה בבבלי ובירושלמי, עמ' א-ב, וציונים שם; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 77. והנראה כדעת מו"ר בספרו תוספתא עתיקתא, סימן כב, עמ' 455: "ראינו שבמקומות אחרים קבע רבי משנתו בעניין זה כר' אליעזר דווקא, עד חצות מדאורייתא (פסחים ספ"י; זבחים ספ"ה). ועוד, שנינו במגילה ספ"ב: 'כל הלילה כשר לקצירת העומר ולהקטר חלבים ואברים. זה הכלל, דבר שמצותו ביום כשר כל היום, דבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה'. אף משנה זו כדעת רבי אליעזר, ולא כמשנת ריש ברכות, שאם כן, 'אכילת פסחים' צריכה לבוא עם הקטר חלבים ואברים, כבברכות. ואפשר שריש ברכות היא משנה אחרונה, ורבי חזר בו (על סמך מעשה דרבן גמליאל?) ממה שקבע בשאר מקומות." ודוק: "קבע רבי משנתו" כחכמים כאן, לשיטת מו"ר, ש"ולא זו בלבד" הוא סתם משנה, אך לפי הפשט מדובר בהמשך דברי רבן גמליאל לבניו (וזאת מבלי לקבוע עמדה בנוגע לשאלה האם אמנם יצאו הדברים מפי רבן גמליאל או שמא יוחסו לו על ידי עורך המשנה, רבי'1). וראה לעיל, הדיון בסוגיא כ"ב, "רבן גמליאל", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה, והערה 1 שם.

3 ולא עוד, אלא שישנו רמז לכך שגם אמוראי בכל גרסו בבא זו במשנתם. על פי משנה זבחים ה: ה' "הפסח אינו נאכל אלא בלילה ואינו אלא עד חצות", ובבבלי שם נו ע"ב גרסינן: "מאן תנא? אמר רב יוסף: רבי אלעזר בן עזריה, דתניא, רבי אלעזר בן עזריה אומר: נאמר כאן בלילה הזה ונאמר להלן ועברתי אמר אביי: וממאי דרבי אלעזר בן עזריה דאורייתא? דלמא דרבנן ולהרחיק את האדם מן העברה!" י"נ אפשטיין (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 77) רואה בכך עדות לכך שגם אמוראי בכל גרסו "אכילת פסחים" במשנה. א' וייס חולק עליו בטענה ש"ינימוק זה [של אביי] מתאים למשנה ברכות. וכשהוא נובע ממנה, מכאן שלפניו לא היה בה אכילת פסחים, אחרת היה עליו להסתייע ממנה" (מחקרים בתלמוד, עמ' 216, הערה 14). אך נראה שהצדק עם אפשטיין. אביי מניח שהשומע מכיר את משנה ברכות א א, ומתייחס אליה מבלי לצטטה במפורש, כדבר המובן מאליה. לעומת זאת, אילו לא הופיע במשנתו של אביי הביטוי "אכילת פסחים", נראה שהוא לא היה מדייק ממנה שגם אכילת פסחים זמנה עד עלות השחר דאורייתא ועד חצות דרבנן: שמא זמנה עד עלות השחר גם מדרבנן לדעת חכמים, ולא אמרו לגביה חכמים "עד חצות" כלל.

כתב יד קאופמן, משנה ברכות פרק א. "ואכילת פסחים" נמחק בכך שנמנע המנקד לנקד את התיבות הללו, וכן הועבר בהן קו למחיקה, הנראה היטב בתמונה.

ב. הברייתא שממנה מקשים על הדיוק ממשנתנו: "קריאת שמע ערבית והלל בלילי פסחים ואכילת פסח מצוותן עד שיעלה עמוד השחר", מוקשית כלשונה. הלשון "מצוותן עד שיעלה עמוד השחר" משמש במשנתנו במובן: מצוותן דאורייתא עד עלות השחר, אבל דרבנן עד חצות. אך במקור זה לא נאמר "אף על פי שאמרו חכמים עד חצות", ומכיוון שאין סימן כלשהו לכך שמדובר במובאה חלקית ממקור ארוך יותר, נראה שהתנא של ברייתא זו סבור שדברים אלו דינם כל הלילה אף לכתחילה. ברייתא זו אינה נמצאת בשום מקום אחר בספרות חז"ל, אף על פי שהיינו מצפים שברייתא הסותמת בבירור כרבן גמליאל בעניין קריאת שמע של ערבית וכחכמים בעניין זמן אכילת הפסח, ושוללת את הגבלת זמנים אלו אף מדרבנן, תובא בסוגיות על זמן קריאת שמע בפירקין ובסוגיות בעניין זמן אכילת הפסח בבבלי פסחים קכ ע"ב ובבבלי זבחים לו ע"ב.⁴ כמו כן קשה להבין למה נקט התנא בשלושה דברים אלו דווקא: אמנם יש קשר בין הלל בלילי פסחים לבין אכילת פסחים, אבל מה עניין קריאת שמע של ערבית לכאן? ומדוע השמיט את קצירת העומר והקטרת חלבים ואברים שדינם עד הבוקר לפי משנה מגילה ב ו? זאת ועוד: הפריט "קריאת שמע ערבית" חשוד, משום שהוא מופיע במקצת עדי הנוסח של הבבלי בתחילת הרשימה, ובמקצתם בסופה.

מכל הסיבות הללו נראה שהנוסח המקורי בברייתא זו לפני שיבוצה בסוגיין היה: "הלל בלילי פסחים מצותה עד שיעלה עמוד השחר". עניין זמן אמירת הלל לא נידון מפורשות בשום מקום אחר בספרות חז"ל,⁵ והוא אינו מופיע ברשימות השונות של דברים שמצוותם כל הלילה – זו שבמשנתנו; זו שבגירסא המורחבת של משנתנו, המובאת במכילתא פסחא ו; זו שבמשנה מגילה ב ו; וזו שבתוספתא מגילה ב י-יא, עמ' 350-351. אך התייחסות לעניין מתבקשת: משנה פסחים ט ג תולה את עניין ההלל באכילת הפסח: "הראשון טעון הלל באכילתו". אך אם אכן גזרו שהפסח לאחר חצות מטמא את הידיים, מהי שעת אמירת ההלל: שעת אכילת הפסח דאורייתא, כלומר עד עלות השחר, או שעת אכילתו מדרבנן, עד חצות? ושאלה זו מתעצמת לאור תוספתא פסחים י ט, עמ' 198, אשר בה תולים בית שמאי ובית הלל את שאלת שעת אמירת המזמור "בצאת ישראל ממצרים" בשעת יציאת מצרים – כאמצעי רטורי וללא הכרעה – אך כל זה רק בנוגע לפרשה זו, הנאמרת לדעת בית הלל בתחילת הערב, ולדעת בית שמאי עם סוף ההלל, לאחר

4 וראה גם גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי א, עמ' 107-108. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 77, מכנה אותה ברייתא בבבלי, וטוען שלא רב יוסף הקשה ממנה, אלא סתם התלמוד. בכך הוא רומז שמדובר לא רק בברייתא בבבלי, אלא בברייתא שנתחברה בבבל בתקופה שלאחר רב יוסף, על ידי בעל הסוגיא בברכות. והדבר אומר דרשני: מה ראה העורך להקשות מברייתא פרי עטו, כשהיה יכול להביא רומיא על הדיוק ממשנתנו ממשניות מפורשות, כגון פסחים י ט וחבחים ה י? וראה להלן בסמוך.

5 העניין נידון אצל הראשונים. ראה תוספות ד"ה לאתווי, מגילה כא ע"א; ר"ן למגילה שם, ד"ה זה הכלל (דפי הרי"ף ז ע"א), ור"ן ערבי פסחים (דפי הרי"ף כז ע"ב) ד"ה גרסינן, המזכירים דעה אשר לפיה גם בזמן הזה יש להקפיד לקרוא את ההלל קודם חצות, וכן פסק הרמ"א לכתחילה (אורח חיים תעו א). והדבר מפתיע, שהרי העניין לא נידון כלל בספרות חז"ל, כאמור, פרט לסוגיא דידן שלפיה מצוותו עד עלות השחר! ונראה שפסקו כך משום שלדעתם קיימא לן כרבי אלעזר בן עזריה בעניין אכילת פסחים, ולפי משנה פסחים ט ג טעון פסח ראשון הלל "באכילתו", ואם כן מוגבלת מצוות ההלל גם בזמן הזה לשעת אכילת הפסח בימי הבית.

אכילת הפסח. נשאלת אפוא השאלה עד מתי ניתן לקרוא את ההלל בלילי פסחים? ולכך התייחסה במקורה הברייתא שלנו, שקבעה שזמן ההלל בלילי פסחים הוא עד שיעלה עמוד השחר.

נראה שבעל הסוגיא שלנו הוא שהרחיב את הברייתא והוסיף לה "אכילת פסחים" כדי להנגיד בינה לבין הגירסא שלו במשנתנו. כל כך למה?

כאמור, הדמיון בין הסוגיות בבבלי ובירושלמי מעלה על הדעת שישנה תלות ישירה ביניהן בכיוון זה או אחר. ונראה שבעל הסוגיא שלנו הכיר את הסוגיא שבירושלמי פחות או יותר במתכונתה הנוכחית. המילה האחרונה בסוגיא שבירושלמי שמורה לרבי חונה, ומסתבר שלאחר ימיו, ולאור מסקנת הסוגיא בירושלמי, החלו למחוק "אכילת פסחים" ממשנה ברכות א א הן בבבל הן בארץ ישראל.⁶ אין להתפלא אפוא על בעל הסוגיא שלנו, הקובע בפשטות: "ואילו אכילת פסחים לא קתני". הוא קובע זאת בעקבות מסקנת הירושלמי, ומבחינה זו אין זה משנה אם הכיר את הגירסא "אכילת פסחים" במשנה אם לאו. הוא קובע שמילים אלו חסרות במשנה, ומדייק מכך, בעקבות מסקנת הירושלמי.

אך אף על פי שבעל הסוגיא שלנו קיבל את מסקנת הירושלמי, אשר לפיה "לית כאן אכילת פסחים אפילו לרבנן" לאחר שגזרו טומאה על הידיים וקבעו שהפסח אחר חצות מטמאן, הוא בכל זאת רצה להביא את התכנים המובאים בסתם התלמוד הירושלמי, ולהתייחס למחלוקת התנאית בעניין אכילת הפסח. הא כיצד? הרי כבר נקבע על ידי רבי חונה בירושלמי שאף למאן דאמר אכילת הפסח דאורייתא עד עלות השחר, אסור לאוכלו – אף בעבר ושכח – לאחר חצות! לכן בחר להנגיד בין משנתנו במתכונתה אליבא דרבי חונה, ללא אכילת הפסח, לבין מקור תנאי סתמי אחר, אשר לפיו אכילת הפסח זמנה עד עלות השחר.

אך דא עקא: בעל הסוגיא שלנו לא מצא מקור כזה. משניות, ברייתות ומדרשים רבים מתייחסים אמנם לזמן אכילת הפסח, אם עד חצות אם עד עלות השחר, אך אף אחד מהם אינו סותם כדעת האומרים שמצוותו עד עלות השחר. רבי סתם כמה פעמים כדעת האומרים עד חצות: במשנה פסחים י ט נאמר במפורש שהפסח אינו נאכל לאחר חצות: "הפסח אחר חצות מטמא את הידיים", וכך גם במשנה זבחים ה י: "הפסח אינו נאכל אלא בלילה, ואינו נאכל אלא עד חצות, ואינו נאכל אלא למנוייו, ואינו נאכל אלא צלי".⁷

אמנם עמדת חכמים או רבי עקיבא מובאת בשתי ברייתות להלן בסוגיין ובמקבילותיהן במדרשי ההלכה (ראה להלן), אך לידה מובאת גם העמדה הנגדית, אשר לפיה זמן אכילת הפסח הוא עד חצות בלבד. ואילו בעל הסוגיא שלנו רצה לבנות סוגיא במתכונת המקבילה בירושלמי, המנגידה בין שני מקורות תנאיים סתמיים, ומפרשת אותם על פי המחלוקת שבברייתות אלו.

במכילתא פסחא ו אמנם מובא מקור אשר לפיו אכילת הפסח מצוותה עד שיעלה עמוד השחר:

בלילה הזה – שומע אני כל הלילה, תלמוד לומר: לא תותירו ממנו עד בקר (שמות יב י). אני אקרא: והנותר ממנו [עד בקר] באש תשרופו (שם). עד בקר למה נאמר? לא בא הכתוב אלא ליתן תחום לבקרו של בקר, ואי זה זה? זה עמוד השחר.

6 היא חסרה במשנה שבירושלמי אף על פי שהסוגיא בירושלמי פותחת בלשון "אנן תנינן אכילת פסחים", כנראה לאור מסקנת הסוגיא בירושלמי. וראה אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 2; מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1270.

7 וראה גם משנה מגילה ב ה-ו: "זה כל היום כשר לקריאת המגלה ולקריאת ההלל ולתקיעת השופר ולנשילת הלולב ולהפלת המוספין ולמוספין ולוידיי הפרים ולוידיי המעשר ולוידיי יום הכפורים, לסמיכה לשחיטה לתנופה להגשה לקמיצה ולהקטרה, למליקה ולקבלה ולהזיה ולחשיית הסוטה ולעריפת העגלה ולטהרת המצורע. (ו) כל הלילה כשר לקצירת העמר ולהקטר חלבים ואברים. זה הכלל: כל שמצותו ביום כשר כל היום, דבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה." לאור הרשימה הארוכה והיסודית שבמשנה ה, נראה שהרשימה הקצרה שבמשנה ו היא בדווקא: התנא במגילה השמיט את אכילת הפסח מרשימת הדברים הכשרים כל הלילה משום שלדעתו אין הפסח נאכל אלא עד חצות. אמנם, כפי שכבר העיר מו"ר ש"י פרידמן (תוספתא עתיקתא, סימן כב, הערה 42, עמ' 455), בבבלי לפנינו שם, כא ע"א, סוגיא שבה מדייקים ממשנה זו את ההפך: "דבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה: לאתויי מאי? לאתויי אכילת פסחים, ודלא כרבי אלעזר בן עזריה, דתניא: ואכלו את הבשר בלילה הזה. אמר רבי אלעזר בן עזריה: נאמר כאן בלילה הזה ונאמר להלן ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה, מה להלן עד חצות אף כאן עד חצות." אבל כפי שכבר העיר מורי ורבי: "אין זה אלא לפי הדרשנות המאוחרת של לאתויי מאי, משמע, לפי פשט הלשון, המשנה כרבי אליעזר דווקא."

מכאן אמרו: אכילת פסחים ואכילת זבחים והקטר חלבים ואברין מצותן עד שיעלה עמוד השחר. כל הנאכלין ליום אחד, מצותן עד שיעלה עמוד השחר. ומפני מה אמרו עד חצות? כדי להרחיק את האדם מן העבירה ולעשות סייג לתורה ולקיים דברי אנשי כנסת הגדולה שהיו אומרים: הווי מתונין בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה.

הטקסט המובא בלשון "מכאן אמרו" דומה להפליא למשנתנו, והיה יכול להיות מועמד אידאלי למקור תנאי שסתם בעניין זה כחכמים, וכמשקל נגד למשנתנו ללא המילים "אכילת פסחים". אך נראה שאין זה מקור נפרד אלא גירסא של משנתנו ממש עם המילים "אכילת פסחים", וכפי שכבר הציעו חוקרים רבים.⁸ לכן, גם אם נצא מתוך הנחה שבעל הסוגיא שלנו הכיר את הגירסא המורחבת הזאת של משנתנו, משנקבע על ידי רבי חונה "לית כאן אכילת פסחים אפילו לרבנן", הרי שנשלל גם נוסח זה של המשנה.

לא נותר לעורך הסוגיא שלנו אלא לפנות לברייתא שבמקורה התייחסה לזמן אמירת ההלל בלילי פסחים בלבד. מכיוון שלפי משנה פסחים ט ג נאמר הלל זה "באכילתו" של הפסח, הרי שניתן להסיק מברייתא זו שלדעת התנא שלה גם אכילת הפסח היא עד עלות השחר, הלכה למעשה. לכן הוסיף בעל הסוגיא שלנו את המילים "אכילת פסחים" לברייתא זו, והקשה ממנה על הדיוק שלו ממשנתנו. נראה שהפריט "קריאת שמע ערבית" נוסף בשלב מאוחר יותר לסוגיא כדי לקרב את הברייתא ואת הסוגיא כולה לעניין המרכזי של ברכות פרק ראשון, ופריט זה נקלט מן הגיליון במקצת העדים בתחילת הרשימה, ובמקצתם בסופה.

הוספת המילים "אכילת פסחים" לברייתא זו אפשרה לבעל הסוגיא שלנו לשמר את המבנה של המקבילה שבירושלמי, מבלי לוותר על עמדת הפתיחה שלו, המבוססת על מסקנת הסוגיא בירושלמי, שאין גורסים במשנתנו "אכילת פסחים" כלל, אפילו לרבנן. את ההסבר של סתם התלמוד הירושלמי לשינוי הגירסא "מאן תנא אכילת פסחים? רבנן. ומאן דלא תנא אכילת פסחים – רבי אליעזר". ניסח עורך הסוגיא שלנו מחדש בלשון "אמר רב יוסף: לא קשיא, הא רבי אלעזר בן עזריה⁹ והא רבי עקיבא¹⁰, ויישם אותו כתשובה לרומיא שלו מן הברייתא המוגהת למשנה המוגהת. את הייחוס לרב יוסף ניתן להסביר על פי בבלי זבחים לו ע"ב, שם מייחס רב יוסף את המשנה "הפסח אינו נאכל אלא בלילה ואינו נאכל אלא עד חצות" (זבחים ה י) לרבי אלעזר בן עזריה, ועל פי פסחים קכ ע"ב, שם מייחס רב יוסף לאותו תנא את המשנה "הפסח אחר חצות מטמא את הידים".¹¹ כאמור, בעל הסוגיא שלנו קיבל את הנחת רבי חונה שמשנה זו היא לדברי הכל, ואף על פי כן לא שלל את עצם תליית המחלוקת בעניין זמן אכילת הפסח במחלוקת התנאית בעניין מועד יציאת מצרים, ועל פי הסוגיא הן ייחס לרב יוסף גם את התירוץ שבסוגיא שלנו.¹²

8 ראה מהדורת הורוביץ, עמ' 19; גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 96-97; אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 736; א' וייס, מחקרים בתלמוד, עמ' 218; פרידמן, תוספתא עתיקתא, סימן כב, עמ' 455, הערה 41.

9 לייחוס לרבי אלעזר בן עזריה במקום לרבי אליעזר ראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [4], והערה 14 שם.

10 ראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [6].

11 בפסחים קכ ע"ב: "הפסח אחר חצות מטמא את הידים: אלמא מחצות הוה ליה נותר. מאן תנא? אמר רב יוסף: רבי אלעזר בן עזריה היא, דתניא, ואכלו את הבשר"; וכיוצא בזה בזבחים נו ע"ב: "הפסח אינו נאכל [אלא עד חצות]: מאן תנא? אמר רב יוסף: רבי אלעזר בן עזריה היא, דתניא, רבי אלעזר בן עזריה אומר."

12 וכן דעת י"ג אפשטיין וא' וייס. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 77, 430; מבואות לספרות האמוראים, עמ' 18 (במבואות לספרות האמוראים נאמר שמדובר בהעברה מפסחים דווקא); וייס, התהוות התלמוד בשלמותו, עמ' 181. לדעת וייס המקור הוא זבחים דווקא: "מקור החלק המשותף, כלומר דברי רב יוסף עם הברייתא הוא בזבחים ומזבחים הועבר החלק הזה לברכות ופסחים". אך ראה גם וייס, מחקרים בתלמוד, עמ' 217, שם הוא חוזר בו מטענה זו וטוען שדברי רב יוסף מקוריים בכל שלושת המקומות. וכן היה נראה לומר, אילולא חשדנו שהרומיא שבסוגיא שלנו היא יצירה בתר-אמוראית, וכפי שטענו בפנים.

עיוני פירוש

[4] דתניא, ואכלו את הבשר בלילה הזה: ר' אלעזר בן עזריה אומר: נאמר כאן בלילה הזה (שמות יב ח) ונאמר להלן ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה (שמות יב יב), מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות. אמר ליה רבי עקיבא: והלא כבר נאמר בחפזון (שמות יב יב) עד שעת חפזון. אם כן מה תלמוד לומר בלילה (שמות יב ח)? יכול יהא נאכל כקדשים ביום, תלמוד לומר בלילה. בלילה הוא נאכל, ואינו נאכל ביום

והשווה מכילתא פסחא ו:

בלילה הזה – שומע אני כל הלילה, תלמוד לומר לא תותירו ממנו עד בקר (שמות יב י). אני אקרא והנותר ממנו [עד בקר] באש תשרופו (שם). עד בקר למה נאמר? לא בא הכתוב אלא ליתן תחום לבקרו של בקר, ואי זה זה? זה עמוד השחר. מכאן אמרו...¹³ ר' אליעזר אומר: נאמר כאן לילה (שמות יב ח) ונאמר להלן לילה (שמות יב יב), מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות.

הברייתא כפי שהיא מובאת אצלנו, היא כעין המשך של הברייתא שבמכילתא: החכמים במכילתא מפרשים את הביטויים "בלילה" ו"עד בקר" כפשוטם, אלא ש"עד בקר" תוחם את הלילה במדויק עד "בקר של בקר" – עלות השחר. רבי אליעזר, לעומת זאת, דורש גזרה שווה אשר לפיה האכילה היא עד חצות והשרפה היא בחצות. רבי עקיבא מגיב בברייתא שלנו, אליבא דחכמים, לגזרה שווה של רבי אליעזר (בבבלי: רבי אלעזר בן עזריה¹⁴), ומוכיח מן המילה "בחפזון" ש"בלילה הזה" פירושו "עד שעת החפזון",¹⁵ כלומר עד שעת היציאה ממש בשש שעות ביום,¹⁶ אלא שהמילה "בלילה" מגבילה את האכילה עד שעות הבוקר.

[5] בשלמא לרבי אלעזר בן עזריה דאית ליה גזירה שוה... ואידך? כל בקר, בקר ראשון הוא

קטע זה הוא חידוש של בעל הסוגיא שלנו,¹⁷ שאינו מופיע במקבילות בפסחים קכ ע"ב¹⁸ ובזבחים נו ע"ב.

13 ראה לעיל, ליד הערה 8.

14 בברייתא זו שבבבלי מיוחסת הדעה שהפסח אינו נאכל אלא עד חצות לרבי אלעזר בן עזריה, והוא הדין במקומות אחרים בבבלי (פסחים קכ ע"ב; מגילה כא ע"א; זבחים נו ע"ב) ובמכילתא דרשב"י לשמות יב יב: "בלילה הזה, זה שאמר ר' אלעזר בן עזריה: נא' כן בלילה הזה ונ' למעלה בלילה הזה, מה ל' הזה האמר' כן עד חצ', אף בלילה הו' האמר' למעלה עד חצות". אבל במכילתא דרבי ישמעאל שהבאנו בפנים, וכן בברייתא הבאה בבבלי [6] מובאת שיטה זו בשם רבי אליעזר (בן הורקנוס). ועל כך כתב מו"ר ש"י פרידמן (תוספתא עתיקתא, סימן כב, עמ' 453, הערה 35): "אשר למסורת הבבלי בשם התנא רבי אליעזר, ששם בבבלי מופיע: 'רבי אלעזר בן עזריה' (וכן מכילתא דרשב"י עמ' 15) – לדעת אפשטיין רבי אלעזר בן עזריה 'הלך בשיטת רבי אליעזר' (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 77). אבל יש גם לשקול את האפשרות שלפנינו חילוף מן הסוג רבי אליעזר/רבי אלעזר; רבי אליעזר/רבי אלעזר (אלעזר) בן יעקב; ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1162-1182".

15 שאלמלא כך אפשר היה לאכול את הפסח בנחת בתחילת הלילה, ולהתחיל להיחפו לקראת היציאה לפנות בוקר.

16 אך ראה גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי א, עמ' 106, שפירש "שעת חפזון" חצות הלילה, ולפי זה כולם מודים שהפסח אינו נאכל עד חצות, דאורייתא, ולא נחלקו אלא על שעת השרפה. ואין דבריו נראין.

17 ראה א' וייס, התהוות התלמוד בשלמותו, עמ' 181; הנ"ל, מחקרים בתלמוד, עמ' 216.

18 הקטע הוכנס לפסחים במקצת העדים על פי ברכות. ראה הציונים לדברי וייס שבהערה 17.

[6] והני תנאי כהני תנאי, דתניא: שם תזבח את הפסח בערב כבא השמש מועד צאתך ממצרים (דברים טז א). רבי אליעזר אומר: בערב אתה זובח וכבא השמש אתה אוכל, ומועד צאתך ממצרים אתה שורף

ראה דברי מו"ר ש"י פרידמן,¹⁹ שהוכיח מכמה וכמה מקורות שלשיטת בית שמאי ורבי אליעזר השמותי יצאו בני ישראל ממצרים בחצות הלילה. וכך פירש את הברייתא הזאת ומקבילתה בספרי דברים קלג: "רבי אליעזר לשיטתו. עד חצות אתה אוכל ובחצות אתה שורף, הוא מועד צאתך ממצרים". הרי יציאת מצרים בחצות הלילה היתה, כפשוטה של הברייתא,²⁰ בניגוד לפירוש רש"י ד"ה שם תזבח, כאן על אתר, ואפשטיין,²¹ שפירשו "מועד צאתך ממצרים אתה שורף" בבוקר, על פי דברי רבי אבא להלן [ג], ולדבריהם אין כאן התייחסות מפורשת של רבי אליעזר לסוף זמן אכילת הפסח.

רבי יהושע אומר: בערב את זובח, כבא השמש אתה אוכל, ועד מתו אתה אוכל והולך? עד מועד צאתך ממצרים

במקבילה בספרי דברים קלג: "רבי עקיבא",²² וכן בקטע גניזה ובכתב יד אוקספורד א ואוקספורד ב כאן. המחלוקת היא בשעת היציאה (ראה בדיבור הקודם), ורבי יהושע או רבי עקיבא רמזו לכך שהם מאחרים את זמן יציאת מצרים עד לבוקר (ולמעשה עד שש שעות ביום, אלא שהפסח אינו נאכל אלא בלילה) במילים "אוכל והולך עד מועד צאתך ממצרים", דהיינו עד הבוקר.

[7] אמר רבי אבא: הכל מודים כשנגאלו ישראל ממצרים לא נגאלו אלא בערב, שנאמר: הוציאך ה' אלהיך ממצרים לילה (דברים טז א), וכשיצאו, לא יצאו אלא ביום, שנאמר: ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה (במדבר לג א). על מה נחלקו? על שעת חפזון (שמות יב יב; דברים טז א). רבי אלעזר בן עזריה סבר מאי חפזון? חפזון דמצרים. ורבי עקיבא סבר מאי חפזון? חפזון דישראל

א' וייס²³ הוכיח מדברי רבי אבא שבסוגיא הקדומה לא גרסו את הפיסקאות [6-5], שהרי רבי אבא חוזר לברייתא המובאת בפייסקא [4], מחלוקת רבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא, ודברי רבי עקיבא שם בעניין "חפזון". לדעתו לא נחלקו על שעת היציאה אלא על שעת החיפזון. רבי אלעזר בן עזריה פירש שגם תחילת הלילה היא שעת חיפזון, שהרי אז האיכו המצרים בישראל לצאת, והשאלו להם כלי כסף וכלי זהב ושמלות.²⁴ לעומת זאת, רבי עקיבא הוכיח מהמילה "בחפזון" שהפסח נאכל עד הבוקר, שעה שנחפזו ישראל לצאת ממש. אך צמצום המחלוקת על ידי רבי אבא אינו מטשטש לחלוטין את עקבותיה, כפי שהעיר מו"ר ש"י פרידמן,²⁵ וברור מכמה וכמה מקורות שאכן נחלקו בית שמאי ובית הלל או רבי אליעזר ורבי עקיבא²⁶ בעניין שעת יציאת

19 תוספתא עתיקתא, סימן כ"ב, עמ' 453.

20 וראה גם ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 450.

21 אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 330-331.

22 אך ראה ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 450, הערה 1, הרואה בדברי רבי עקיבא שבספרי תוספתא מאוחרת.

23 מחקרים בתלמוד, עמ' 216.

24 ונראה שרבי אבא, בייחסו דעה זו לראב"ע, מתבסס על ספרי דברים קל: "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים (דברים טז א) – יכול חפזון לישראל ולמצרים? תלמוד לומר: ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו (שמות יא ז)! אמור מעתה: למצרים היה חפזון, ולא היה חפזון לישראל". אך רבי אבא מפרש מחדש את המושג "חפזון דמצרים", שהרי המדרש עצמו עוסק בשעת היציאה (בשש שעות ביום, לדעת רבי אבא) – אז נחפזו המצרים ולא ישראל.

25 תוספתא עתיקתא, סימן כב, עמ' 453.

26 אם לא גם רבי אלעזר בן עזריה ורבי יהושע. ראה לעיל, הערה 14.

מצרים ממש, שלבית שמאי ולרבי אליעזר יצאו בחצות הלילה, ולבית הלל ולרבי עקיבא בחצות היום, ונחפזו לצאת רק סמוך לפנות בוקר.

[8] תניא נמי הכי: הוציאך ה' אלהיך ממצרים לילה (דברים טז א). וכי בלילה יצאו? והלא לא יצאו אלא ביום, שנאמר: ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד רמה (במדבר לג ג), אלא מלמד שהתחילה להם גאולה מבערב

במקבילה בספרי דברים קכח: "וכי בלילה יצאו? והלא לא יצאו אלא ביום, שנאמר: ממחרת הפסח (במדבר לג ג), אלא מלמד שנגאלו בלילה". שם "נגאלו" פירושו כנראה "שחררו מעבדות", שהרי המצרים האיצו בהם לצאת כבר מבערב, ובעל הברייתא כאן מפרש "התחילה להם גאולה", התחיל התהליך של הגאולה, והיינו הך. אך דרשה זו היא כשיטת בית הלל, ואילו לבית שמאי יצאו בלילה ממש, כפשוטו של מקרא, ואין אפוא בברייתא זו ראייה של ממש לדברי רבי אבא: "הכל מודים".²⁷